

Literatura de tradició oral i currículum

«és necessari prendre mesures per garantir l'estat i el suport econòmic de les tradicions vinculades a la cultura tradicional i popular, tant dins les col·lectivitats d'on procedeixen com fora d'elles. A tal efecte convendria que els Estats Membres:

«a) elaborassin i introduïssin en els programes d'estudi, tant escolars com extraescolars, l'ensenyament i l'estudi de la cultura tradicional i popular d'una manera apropiada, tot remarcant de manera especial el respecte d'aquesta cultura en el sentit més ampli possible, i tenint en compte no només les cultures rurals o dels llogarets, sinó també les creades en les zones urbanes pels diversos grups socials, professionals, institucionals, etc., per fomentar així una millor comprensió de la diversitat cultural i de les diferents visions del món, especialment les d'aquells que no participen de la cultura predominant.»

(Resolució aprovada en la 32a. sessió plenària, el 15 de novembre de 1989 a París, per la Conferència General de l'Organització de les Nacions Unides per a l'Educació, la Ciència i la Cultura.)

Convé remarcar especialment un altre paràgraf d'aquesta resolució de la UNESCO. És el que, des de la consideració de la cultura tradicional i popular com a patrimoni universal de la humanitat i com a mitjà d'apropament entre els pobles i els grups socials, defineix aquest concepte —cultura tradicional i popular— amb els termes següents:

«és el conjunt de creacions que emanen d'una comunitat cultural fonamentades en la tradició, expressades per un grup o per individus i que reconegudament responen a les expectatives de la comunitat quant a expressió de la seva identitat cultural i social; les normes i els valors són transmesos oralment, per imitació o d'altres maneres. Les seves formes comprenen, entre d'altres, la llengua, la literatura, la música, la dansa, els jocs, la mitologia, els rituals, els costums, l'artesanía, l'arquitectura i altres arts.»

Una reflexió sobre les consideracions de l'organisme mundial, situats en la perspectiva que insinuàvem en un treball anterior referent a alguns aspectes bàsics que, a criteri nostre, haurien de fonamentar un currículum propi per a les Illes Balears («els currículums propis neixen de la identitat específica, per salvaguardar aquesta identitat i projectar-la cap a horitzons més amplis, geogràficament, socialment i culturalment més amplis»), ens permet fer una síntesi òbvia: la cultura tradicional i popular és un dels components essencials del currículum. Si més no, com afirma Domingo Blanco, «en l'organització del saber que tota societat madura duu a terme, la ignorància voluntària o la infrautilització d'una font de coneixement de la pròpia cultura suposa una mancança greu i difícil de justificar».

La literatura de tradició oral, integrada per un corpus vastíssim de produccions diverses: poesia (cançonística, romancer, glosades, codolades, etc.), prosa (rondallística, llegendari, costumari, etc.), teatre, d'altres «gèneres» (enigmística, jocs verbals, paremiologia, fraseologia, acudits, anecdotaris, etc.) és un dels pilars de la cultura tradicional i popular. Resulta un corollari, doncs, afirmar que les relacions entre la literatura de tradició oral i els currículums escolars d'una comunitat històricament, socialment, culturalment, lingüísticament i políticament definida han de ser estretes.

És evident que no volem ací referir-nos a la ineludible presència de la literatura de tradició oral com a matèria d'aprenentatge en els currículums de les àrees literàries de l'educació secundària, per exemple, sinó a la dimensió més profunda de fer presents les produccions d'aquesta mena al llarg de tot el currículum formatiu, des de l'educació infantil fins al final de l'educació obligatòria, amb la doble intenció de coneixement estricta d'uns materials i de funcionalitat educativa d'uns textos —d'origen oral— portadors d'una sèrie de valors —pedagògics i didàctics— que, potser, seria bo de comentar.

L'ús escaient dels textos de tradició oral —o etnotextos— presenta uns avantatges significatius: brevetat, comprensibilitat, senzillesa sintàctica; connexió amb el món immediat; aprofitament d'una experiència secular col·lectiva; afermament de la prò-

pia identitat; recurrència a un referent comunitari; referència a l'imaginari col·lectiu; sentit estètic no racionalitzat; etc.

Resulta sobrer anotar que no totes les manifestacions de la literatura de tradició oral són aprofitables com a instrument educatiu i que, també, els materials que es fan servir (no oblidem que es tracta de materials folklòrics separats del seu context generador) ho són amb unes finalitats ben allunyades d'aquelles que els originaren. En aquests dos punts rauen bona part dels problemes amb què un currículum digne es troba a l'hora d'integrar la literatura de tradició oral com a element curricular. Per una part, cal esbrinar el gra de la palla i, per l'altra, reflexionar seriosament sobre les possibilitats —pedagògiques i didàctiques— de l'ús instrumental de les manifestacions literàries de l'oralitat.

Quins materials?

Hi ha, tant a les illes Balears com a la cultura catalana, un important conjunt d'edicions, de col·leccions, de seleccions, de reculls o d'antologies de tota mena de materials literaris procedents de l'oralitat. Els nostres folkloristes, del Romanticisme ençà, han fet molta veta a l'hora d'arreglar i salvar de l'oblit etnotextos de tots els gèneres orals tradicionals —principalment de poesia— i, en un àmbit molt proper al de la tradició oral, la tasca de mossèn Alcover com a difusor de les rondalles no necessita comentari. Educadors i mestres han aportat també la seva contribució a aquesta empresa, i són nombrosos els cançons amb música o no, les adaptacions de llegendes o de rondalles, els refranys, les propostes d'ús didàctic a l'abast. Totes aquestes fonts són escaients per a la descoberta dels materials a disposició dels ensenyants. De totes maneres, tal volta seria profitós endegar una base de dades —índex bibliogràfic— sobre els materials de literatura

oral disponibles, per facilitar-hi l'accés als docents.

El problema més fonamental no és quantitatiu sinó qualitatiu. Com s'ha de seleccionar? Amb quin criteri podem escollir els textos que la tradició oral ens ha lliurat a fi i efecte d'encertar amb l'elecció, sense trair ni les produccions ni els alumnes?

Dependrà dels pressuposts educatius el camí escollit. En tot cas, pensam que cal comptar, com a mínim, amb tres tipus de coherència: la textual, la psicològica i l'educativa.

Hi ha, tant en els textos de base oral com en els estrictament literaris, una gramàtica interna que els fa co-

herents amb uns plantejaments i aliens a d'altres. Per tant, cal considerar aquest tret: l'oralitat té les seves regles pròpies i la seva millor efectivitat funcional es donarà quan això no sigui ignorat. Cal comptar, per tant, amb la naturalesa intrínseca del text, que en condiciona la selecció: textos idonis per a un tipus de treball i d'altres per a un altre (ritme, onomatopeies, per exemple, remetent a la poesia; il·lació, seqüència, entre d'altres, poden associar-se directament a la narrativa).

La coherència amb les característiques psicològiques i maduratives, en general, dels alumnes és un altre

referent imprescindible: l'etapa d'interessos glossics és referenciable amb determinades rimes infantils o cançons de bressol, i la preadolescència ens pot, fàcilment i tòpicament, remetre al món de l'aventura i dels herois. No oblidem que les funcions atribuïdes a la literatura de tradició oral són d'ordre lúdic, psicològic, psicolingüístic i sociològic. Així doncs, el grau d'adequació dels materials escollits a les característiques maduratives dels alumnes en els ordres indicats, en determinarà, en bona mesura, l'eficàcia funcional.

La tercera demanda de coherència es refereix als pressuposts educatius i és de base ideològica. La selecció dels textos de tradició oral es veurà afectada pels condicionants que fixen els objectius i les finalitats educatives. No tot el que la tradició ha conservat és concordant amb els principis axiològics sobre els quals es fonamenta la convivència —i l'educació— avui i aquí. Tal concordança suposa, ni que sigui absolutament ben intencionada, una manipulació. No cal indicar que no es tracta d'amagar o de mixtificar però sí d'utilitzar amb sensibilitat i respecte els productes a l'abast.

Hi ha un altre component que, a nivell de continguts conceptuals com els que ara comentam, no convé deixar sense comentari. Es tracta de la possibilitat de fornir-se la pròpia comunitat educativa directament —sense fonts editorials— dels materials de tradició oral. Ultra els aspectes formatius —procedimentals— que comporta la investigació —feta pel mestre, pels alumnes o per ambdós simultàniament— convé subratllar les possibilitats d'aprofitament que la recerca directa comporta en l'aspecte de contribuir a l'augment del cabal de materials de folklore literari i al seu aprofitament incentivat per dos factors afegits: la motivació, derivada del protagonisme en la recerca, i la constatació de la implicació amb la realitat social dels fenòmens considerats.

Projeccions curriculars de la literatura de tradició oral

G. Janer Manila (1986) ha escrit profusament sobre les funcions de la poesia de tradició oral i sobre la funcionalitat educativa dels contes meravellous (1980). La seva aportació, prou coneguda, enllaça amb una tradició mundial d'analistes que s'han interessat per les possibilitats educatives del folklore en general —i del folklore literari en particular— i n'han lloat les virtuts.

Els valors educatius de la literatura de tradició oral són, a criteri de molts estudiosos, nombrosos i abracen des de l'educació ètica a la didàctica específica de diverses matèries —l'adquisició i el domini del llenguatge, en primer terme— passant per l'ajut que poden suposar en la configuració de la identitat dels alumnes, estalonada en la consciència de pertinença a un grup social determinat, i sempre amb la contribució notable al desenvolupament de la imaginació i del sentit de l'estètica.

També s'ha insistit sobre els perills de la mixtificació, de l'engany o de l'esbiaixament en l'ús de determinats productes tradicionals —en algunes escoles encara és detectable un llibre incfabl en aquest sentit publicat ministerialment els anys quaran-

ta. Creiem que, en el context del que fins ara hem formulat, són pertinents algunes consideracions.

No podem oblidar que les manifestacions de la literatura de tradició oral que fem servir a l'escola s'actualitzen oralment —llegides, cantades, contades, recitades, etc.— fora de l'ambient geogràfic i cultural que les generà i al marge de les persones que les crearen i les transmeteren pels mitjans propis de la cultura oral. Context i canal són molt distints. Les diferències són pregones. J. M. Pujol (1985) fa servir el terme *transcontextualització* per denominar aquest fenomen. El canvi situacional de la *performance* original és conegut també amb el terme *projecció folklorica* (A. R. Cortázar, 1964). En el cas de l'ús escolar de la literatura de tradició oral podríem parlar de *projecció didàctica* d'aquesta literatura.

Sorgeix, aleshores, la necessitat, com a condició prèvia, de coneixement suficient de la realitat de la literatura de tradició oral —gèneres, intencions, tècniques, etc.— que implica la conservació respectuosa de l'estil, formes i caràcter de les produccions originàries. Tot això combinat amb la triple coherència a què al·ludíem més amunt.

La variació de la funció original dels textos de tradició oral en ser actualitzats/emprats amb intencionalitats educatives o instructives no pot suposar una alteració substancial de la versió objectiva mitjançant deformacions o arranjaments, igual que en les obres de la literatura escrita no són acceptables les amputacions o tergiversacions textuais. Conscients com som de la relativitat del concepte de *fidelitat textual* en un àmbit com és el de la *transmissió oral*, pròpia de la literatura de tradició oral, creiem que les modificacions derivades del procés «natural» de transmissió són d'una naturalesa diferent a les possibles modificacions realitzades amb intenció educativa. Calibrar les unes i les altres exigeix el coneixement de causa que esmentàvem

abans. Resulta notòria la problemàtica derivada de les adaptacions o versions de textos d'origen oral per a ús escolar, per les dificultats que comporta a l'hora de mantenir una fidelitat respectuosa amb el que era substancial a l'original.

L'aprofitament de la literatura de tradició oral en el currículum escolar —entencim en un currículum *propri*, nostre— pot ser remarcable tant des del punt de vista del desplegament curricular en les diferents àrees formatives com des del punt de vista de la seva utilització en els diferents nivells i etapes de l'ensenyament. G. Jean (1981), tot referint-se al *poder* dels contes, emfasitza les possibilitats de millorar les capacitats següents: escoltar, contar, llegir, inventar i representar —tot això, «de la *Maternelle* a l'*Université*», sense oblidar les implicacions positives en la formació dels docents.

El cas de l'àrea lingüística —de les àrees lingüístiques— és un dels més apassionants, també dels més difícils i delicats per raons de la diversitat de criteris amb què pot ser enfocada. Però, endemés de la llengua, són múltiples els àmbits curriculars on la literatura de tradició oral pot presentar una incidència instrumental, considerable en alguns dels camps, episdica en d'altres. Així, per exemple, en tot allò que fa referència al medi —social, natural, cultural— les possibilitats són enormes: el lligam amb la *història* són les tradicions —romancer, cançoner, llegendari, narrativa, etc.—; la vinculació amb la *geografia* i les *ciències naturals* pot entendre's en el sentit que elements diversos de la terra, del cel, de la natura —astres, estrelles, accidents geogràfics, animals, plantes, etc.— són sovint punt de referència o objecte de tractament d'etnotextos —mites, llegendes, cançons, refranys, endevinalles; costums, gastronomia, creences, medicina popular, etc.—; el *descobrimient del cos* i l'*educació física* poden veure's estalonats amb l'ús de cançons, d'endevinalles, de jocs

Coberta de la tercera edició del Tom IV de *Rondalles Mallorquines*, amb una il·lustració de Francesc de B. Moll per a la rondalla *Es pou de sa lluna*

—verbalitat, ritme i motricitat combinats—; l'*educació musical* pot ser afavorida amb una munió de cançons i danses; el camp de les *activitats extraescolars i complementàries* pot resultar fèrtil —teatre, titelles, recitacions, tallers de literatura de tradició oral, etc.—; eventualment poden ser auxiliades la *matemàtica* —sobretot en períodes inicials— i l'*educació visual* —creació i anàlisi d'il·lustracions, per exemple—; la *transversalitat* —educació en valors, desvetllament i consolidació d'actituds, etc.— trobarà en els textos de tradició oral una deu incalculable per a la configuració de models imitables.

Si ens apropam a la consideració de les possibilitats d'integració de la literatura de tradició oral com a element del currículum des de la perspectiva dels nivells educatius —com, per exemple, fa amb gran rigor i lucidesa M. J. Costa (1992) en relació amb les «rimes infantils» portugueses— veurem com el perfil és piramidal, considerat des de l'etapa inicial a les superiors: la base —educació infantil— és molt àmplia: adquisició

del llenguatge, de l'esquema corporal, comptar, relaxació, socialització, coordinació motora, estructuració de l'espai, iniciació al sentit estètic, etc.; el període següent —educació primària— suposa una continuïtat progressiva en les dificultats i amb restricció dels àmbits que culmina a l'educació secundària. En tots els nivells, però, són aprofitables els materials procedents de l'oralitat.

Mot final

La infrautilització de la literatura de tradició oral en els currículums actuals és notòria. No sols per raons quantitatives, sinó per motius conceptuals. Un currículum propi no pot negligir les virtualitats d'aquest patrimoni lingüístic, cultural i social i les ha d'incorporar i desenvolupar pedagògicament i didàcticament. Els mestres i professors tenen en aquest camp un paper fonamental. Per això, juntament amb l'aportació de materials i recursos, cobra una significació especial la formació —inicial i permanent— dels docents en el sentit que ens ocupa. De fet, a les Illes Balears, els plans d'estudis de Mestre tenen en compte des de fa anys la cultura popular com a matèria curricular. Cal treballar, per part d'institucions i d'experts, per desenvolupar eines i recursos que afavoreixin la tasca dels docents en el coneixement i ús dels trossos que la literatura de tradició oral nostra conté.

Naturalment, en invocar la presència de la literatura de tradició oral autòctona —de la cultura tradicional i popular— en els nostres currículums ho fem en nom d'una didàctica plaent i de l'autoafirmació com a poble, no com una forma d'exclusió o d'egocentrisme. Ho fem amb la convicció que és la consciència de la pròpia identitat i l'acceptació d'aquesta la millor base per a la globalització del coneixement i per a la comprensió i acceptació solidàries de les altres comunitats culturals del món.

Sant Jordi, octubre de 1996